

sír-elegia e keresztényies önlemondással végződik: „Isten megőriz engem kegyetlen ellenimtől, a kinek kezében életem: neki lesz dicsőretére s dicsőségére, akár soká éltet, akár meghalnom parancsolja“¹⁾.

E vers Sommer Jánosé, de az alapgondolat, az ethikai és hittani eszmék és a hangulat Dávid F. sorsának elegiai rajza. Azon beszélgetés pedig, melyet ő egyik művében²⁾ említ, egy alkalommal közte és a betegeskedő fejedelem közt valóban megtörtént. Oly szépen jellemzi ez a kegyes királyt és a védője állapotán s egyháza jövőjeért aggodó főpáztort, hogy e részt szebbel nem zárhatom be. „Gyakorta jut eszembe — ugymond ő — miképen méltó is erről emlékezni, mikor a mi szeretett és boldog emlékezetű fejedelmünk gyakori betegségeiben félelmünk volt, hogy azoknak vége halál lenne, és úgymint emberek szóltunk, hogy halála után bontakozása lenne az egész tudománynak — ő felsége bölcsen és Isten szerént felelte: Mivelhogy ő nem Isten, sem pedig nem oltalmazhatta az Istennek igazságát, hanem önmagának gondja volt eleitől fogva és leszen — ugymond — az ő igazságára; támaszt és ad patronust, ha emberek által oltalmazni akarja; ha pedig nem, ő maga elég erős és hatalmas arra.“

XII.

(1571—1575.) A fejedelem halála forduló-pont az erdélyi reformáció történetében a Dávid F. két önvédelmi irata. A szabad szó és sajtó elnémitása, a könyvvizsgálat behozása által, mint az unitáriusok visszaesése kezdete. Sommer János és a Krisztus-nem-imádás tana. Az unitáriusoktól a fejevári nyomda elvétele. Dávid F. a törvényhozás előtt. Békes Gáspár és pártja legyőzetésének vészes hatása az unitárius ügyre. Az első hittérítés. Egy földérintetlen esemény.

II. János [Zsigmond) halála mély gyászt hozott Dávid F.-re és a létét csak imént kivivott szabadelvű unitárius egyházra, mindkettő hatalmas oszlopát vesztvén el benne. Azt a kevés vidám s verőfényes napot, a mit a valóban királyi szívű fejedelem alatt élt, fergeteges idők, kebelében szüntelenül forrongó belső tűz, kívülről nyílt és tit-

Moribus his mundum vinco, mundique ministros,

Jus in me sola non habet ira suum.

Pulsa, loco maneo, saxi oppressa resurgo,

Instaurant vires carnificina meas.

In desperatis spes angustissima rebus

Praestat, et effugiens in nece vita manet.

¹⁾ Sed Deus adversus crudeles excubat hostes,

In cujus semper stat mea vita manu.

Illo sibi de me laudem decusque parabit,

Sive diu jubeat vivere, sive mori.

A székelly-kereszturi unitárius középtanoda Jakab Elek-féle könyvtárában levő régi kéziratból.

²⁾ Egyháztörténelmi Emlékek. II. Dávid F. irod. emlékei XXXIV. sz. ajánló-levél.

kos támadások és — szenvedések évei váltották fel. Folytonos válság volt élete. Mintha örvény szélén állott volna, mely elnyeléssel fenyegeti; mintha egy veszélyes hálózat által lett volna körülvéve, melyből nem volt út menekülésre. Eddig sem bírta védeni a királyi palást ezernyi ellensége rágalmozó nyilaitól, nem a toll és irás a mindenfelől rájuk özönlő gúny és fenyegető kihívások ellenében. Most felszabadult minden rájuk törő szenvedély, átkot szórt nevökre ezer ajk, vesztöket munkálkodták gyűlölségökben egyesült ellenségeik. Haner jellemzően fejezi ki ezt: „Kiragadtatván az élők közül a fejedelem, az országban minden ellenkezőre fordult. Arany századot hittek rájuk következni Dávid F. és az unitáriusok; könyveikben irták, hogy az egész világ vallásukra tér, s abban lesz elérve az egy akol és egy pásztor. A következő fejedelem alatt hamar más sorát érték meg a dolgoknak.“¹⁾ Az erdélyi reformáció forduló-pontra ért.

Melius és Károlyi számos támadó könyvére tüzetes feleletül két könyvet irt Dávid F.²⁾ egyiket: *Az egy ő magától való felséges Istenről és az ő igaz Fiáról, a názáreti Jézusról . . .* másikat: *Az egy Atya Istennek és az ő áldott szent Fiának, a J. Krisztusnak Istenségekről . . .* az elsőt márczius 25-ről *Hagymási Kristófnak*, az utolsót ápril 22-ről *Békes Gáspárnak* ajánlva, tehát néhány nappal a fejedelem halála után, s utódának, a katolikus Báthori Istvánnak 1571. május 24-n történt megválasztatása előtt csaknem annyi idővel. E tény magában az idő nagy változását jelzi. Látszik, hogy a nyomatással siettek, de az a fejedelem életében nem végződhetett be. Ha él, kétségkívül neve védpaizsa alatt jelentek volna meg. Mindkét ajánló-levelen látszik a lehangoltság, melynek méltóságot a resignatio ad. Mindkét főurat tájékoztatja az író a kérdés iránt, magas állásukra s értelmi felsőségekre súlyt fektetve, rokonszenzőket kéri maga és az ügy részére. Az elsőben fölemlíti: „hogy a mint szt. István első keresztény vértanura azon szín alatt támadtak rá kortársai, mintha az Isten és Mózes törvénye ellen beszélt volna: úgy ő rájuk is az igazság ellenei könyveikben azért szitkozódznak, azért káromolják Melius és Károlyi minden írásokban és levelökben, mert az ő tudományok a szentírás egyenes értelmén alapul. De ők elviselik, tudják, hogy Jézus Krisztussal is ez történt. Ő — mondja Dávid F. — a maga igazságáról bizonyos, tudja, hogy a szentírás igaz folyását követi tanításaiban; azt hívei átlátják s vele nem ellenkeznek. A háromságos Isten vérontással, öldökléssel, ámitással hozatott be a keresztény egyházba. Konstantin császár átvérvén arra, pápává lett országában, Sylvester pápa pedig császárrá a félvilág fölött, így származának innen mint kútfőből a bálványok, faragott és festett képek, oltárok. A császár megparancsolta, hogy a római pápa hitét mint szentet és igazat minden ember kövesse; megtiltotta, hogy valaki az ő háromságos Istene ellen merjen vetélkedni, hagyjon mindent helyén fő és jószágvesztés s hitetlenség büntetés

¹⁾ Haner . . . 288—89. ll.

²⁾ A megelőző cikkben.

terhe alatt. Elnémult minden . . . E fenyítés ma is irva van a császári rendeletek közt. ¹⁾ Nem csoda, ha a javítás nehéz. Elrettenti az embereket az igazság követésétől a világ ítélete, kárhoztatása, a gyalázatos halál, melylyel megölik a jámbor keresztényeket, kik megismerték az igazságot, s nem akarnak megmaradni a bálványozásban. Volna mit feleljen ellenfelei káromlására, igazsággal tudná meghamisítani őket; de az igaz boszuálló Istenre hagyta magát, s arra az igazságra, melyet igéiből tanult és tanított; hiszi, hogy szemei látják az álnokságot s megbünteti, igazságát előbbre viszi, a csalárd nyelvek ellen őt oltalmazza. Ő adta tudniok azon idő elérkeztét, hogy hív választottit egybegyűjtse, a jelek mutatják is, hogy immár a vég nem mesze van. . . Isten híveinek nem szokása perpatvarkodni, ügyöket nem szidalmakkal oltalmazzák, a mi nem szükséges és viszont szidalmat szül; hanem megmutatják együgyüen az igazságot, s az ellenfél bizonyosságait erőtlenné teszik. Az ócsárlást az ellenfélre hagyják, a kiknek polyva és pozdorja minden, a mi vélekedések ellen van: hányják vetik deákságokat, bölcsességöket, tudományukat, nem gondolva meg, hogy az Isten e világnak bölcsességét gyakran bolondsággá tette . . . Gondolkozott felőle — folytatja tovább — hogy hagyjon békét a jámboroknak felvulkadásukban s ne szóljon semmi írásukra, melyekben derék felelet ugy sincs; de némely okok rá birták. Ellenfelei az ő vallásos írásait eretnekséggel s hamissággal vádolják; meg kell mutatnia, hogy megtudja azokat oltalmazni a szentírásból, honnan vette, hogy az ő igazsága s az ellenfél hamissága kitessek. Nekik Isten ezen fegyverénél egyébök nincs . . . Azok gúnyolódva kicsin füstölgő szikrának nevezik vallását. Ő Istenre és szent. akaratjára bizza ezt; oly nagy tüzet tud az belőle gerjeszteni, mit ők, a római Babel fejedelme egész pilés-ses seregével meg nem tud oltani; mert az igazság igen erős és hatalmas paizsa van. Másik ok az, hogy hazugságokkal s rágalmakkal illetik őket, mikre ha nem felel, a kik nem ismerik s tanítását nem hallották, elhiszik, hogy méltán kiáltják rá. Harmadik ok, hogy a kikben az igazság szikrái immár felgerjedtek, hallgatásában megbotránkoznak. Végre, hogy az által mások is a szentírás vizsgálására serkentessenek, hogy a hamis tudományt megismerjék, az igazságról meggyőződjenek s így nyugtassák meg lelkiismeretöket. Nem vezeti bosszuállás, nem tisztességkivánás, sem más külső tekintet; csak az, hogy az egy Atya Isten és az ő Fia dicsősége előmozditassék, a választottak Isten igéjében épüljenek, a feketét a fejtől, az igazat a hamistól megkülönböztetni tudják, mennyei szent Atyjokat igazán hívják segítségül és dicsőithessék. Nem látja szükségesnek — így végzi szavait — hogy könyvét pártfogójának erősen ajánlja; mert tudja, hogy az ellenkező fél tudományát hamisnak ismeri; azt sem mondja, hogy írásaikat ne olvassa, sőt kéri, hogy olvassa el, s ugy ítélje meg: melyik fél követi magyarázatában inkább a szentírást.“ ²⁾

¹⁾ a ív, a₁₁j—a₁₁₁j levél.

²⁾ b ív, b₁₁j—b₁₁₁j levél.

Második ajánló-levelében csodálkozását fejezi ki, hogy az ellenfél őt folyvást az iránt faggatja: „azon egy Istennek hiszi-e Krisztust, a ki az Atya? holott az apostalok és Krisztus maga mindig csak egy Atya Istent prédikáltak s a názáreti Jézust Fiának állították lenni; sőt Krisztus Urunk azért feszitetett és halt meg, a mit vall Péter, tanít Máté [16,] János [6.]. Ha Jézus az Atya Isten Fia, nem azon Isten, mert senki magának Fia nem lehet. Álmélkodik azon, hogy egyszer azt írják róla, hogy két egyenetlen Istent tanít, máskor kárhoztatják, hogy csak az egy Atya Istent vallja, s tagadja mind a Krisztus, mind a Szentlélek istenségét . . . . . A kettő egyikének hamisnak kell lenni. Ha csak az Atyát vallja az egy Istennek, ekkor kettőt nem vall, mert egy nem kettő; ha kettőt vall, nem vallhat egyet, mert kettő nem egy. Tudják meg ők — ugymond Dávid F., hogy ő csak azon egy Atya Istent vallja, a ki a názáreti Jézus Atyja, mert az egész Szentírásban csak azt olvasta, mellé senkit nem tesz, társat neki nem ad. [Esaiás 44. 11. Job. 9.]. Hogy az Atya istenségét, az az megszentelő lelkét, a mérték feletti bölcsességet és minden másokra kiterjedő hatalmát neki adta, ezért nem egy vele. A kiknek Isten lelkét adja, nem mind egyek vele. Látjuk, hogy egy nap van, mely erejével s világosságával mindeneket éltet s fényesít; de abból senki több napot nem következtethet, sem annak erejét vele össze nem zavarhatja . . . . . Nyilván van ez a szentírásban; mégis ellenségi egy kérdést a másik után támasztják, kárhoztatva őt, miket bizvást elhallgathatna, s csak azért felel rá, hogy ne lássék, mintha nem merne, vagy azért nem akarna, hogy — a mint Károlyi őt káromolja — vallásának hamissága ki ne tessék . . . . . Köszöni ellenségeinek, hogy naponként kényszerítik, hogy Isten igéje feletti elmélkedésében és tanulásban foglalja el magát, hogy nagyságát és dicsőségét, a Krisztusnak mi módon való istenséget inkább megérthesse. Isten felől még sok igazság van elrejtve, mit a világnak prédikálni kell. Erőlködnek az ellenfél — kéri őt — támadjon mindinkább az ellen, tegyen kifogásokat, hogy az igazság inkább fényeskedjék s a világosság jobban terjedjen. Tudja, hogy a két jámbor Péternek tanításával nem használ, találnak feleletére ismét keresztfogásokat; de ez őt nem háborítja fel, Krisztus sem győzhette le ellenségeit úgy, hogy igazságának engedjenek, sem az apostolok. Megátalkodottabbak ők annál. Hadd tévelyegjenek. Ha Isten országába valók, megtéríti őket. Neki híveire van gondja s bizonyos benne, hogy azok látván feleletét, eszekbe veszik s megértik szavait, az igazságot magok meglátják, nem tekintve az ellenfél szidalmát és káromlásait . . . . . Pártfogójának azért ajánlta művét — így végződik a levél — mert azelőtt is forgott ezen vetélkedésben és az Isten megajándékozta őt az igaz ítélet ama lelkével, hogy mindkét fél ellenvetéseit és bizonyítását megolvassván: az igazat a hamistól képes megválasztani. Az az Isten, a ki ezt a jót benne elkezdette neve dicsőségére, el is végzi. Tudja, hogy a káromlók szava után nem indul; mert az igazságnak az az állapotja e világban: szidalmaztatik és gya-

láztatik, de épen az által naponta növekedik és világosodik, nem az emberek beszéde, de Isten elvégzett tanácsai s akarata szerint.“¹⁾

Mindkét könyvnek egy a czélja. 1. Írója a két nagy kérdést általános theologiai szempontból, a hittanok történetéből és szentírásból nyomósan kifejtve s olvasóit tájékozva, saját hitvallása tanait erős alapokon állítja föl, az ellenfélét megczáfolja, s a Szentháromságot vallóktól a közönséget elvonni igyekezik; 2. híveit hitökben megerősíti. Az első műben főtételül Jézus saját vallomását s Pál azon alaptanát állítja fel: *Atyám! — így szól — az az örök élet, hogy meg ismerjenek tégedet egyedül egy bizony Istennek lenni . . . . s a Jézust, a kit te elbocsátottál s Krisztussá tetted . . . . Egy az Isten — tanítja az utolsó — amaz Atya . . . . Egy a közbenjáró Isten és emberek között, AZ EMBER Jézus Krisztus, ki önmagát váltságul adta mindenekért . . . .“²⁾ Ez alapon áll Dávid F. egész művében. Előre bocsátja föl, hogy a ki Isten igazságát meg akarja érteni, annak a szentírások nem betűjét, de lelkét kell venni s megérteni; meg kell különböztetnie a jövő dolgok képeit a valóságtól és jelenlevőtől, az árnyat a testtől, a sötétséget a világosságtól; vissza kell gondolnia magát ama két időszakra, midőn Mózes egyházilag és polgárilag külön nemzeti theocraticus törvények alapján szervezte az Isten választott népet, a zsidókat, kizárván közülök minden más népet, és a midőn Jézus minden népek számára alkotta fenséges erkölcsi vallását s abban Isten országát. Jézus ezen szavainak kell irányadóknak lenni: *A régiék elmúltak, mindenek megújultak . . . .**

Mózes és Jézus az erkölcsi világ két földszarkaként tünnek föl e műben. Egy mélyebb pillantás az ó- és új szövetségre s néhány főbb mozzanat megmutatja a különbséget. A teremtés a mit Mózes ír le, egészen különbözik attól, a mit János: a mint a természeti világot Isten, ezt, az erkölcsi világot Jézus teremtette Isten akaratából, Istentől vett Szentlelke ereje által. Ő maga tesz vallást arról, hogy semmit nem tesz magától, hanem mindeneket az Atya nevében, a ki adott neki mindeneket. A hittudósok és szent atyák eleitől fogva összezavarták e két teremtést és teremtőt, s ebből származott a keresztény egyházban a sokféle szakadás, a különböző hit, a pápai hatalom és annak az emberi szellemet lenyűgöző különféle szerzése . . . . Mózes ó-szövetségi törvényében az ígéret földével biztatta az istenfélőket és választottakat, mely tejjel, mézzel foly; ígért nekik sok feleséget, magzataik megsaporodását, testi áldásokkal bővülködést, hosszú életet. Lelki örömekről, örök életről nem volt szó. Jézus új szövetsége mennyei jókat és kincseket ígér, a Szentlélek ajándékát, üdvességet és örök életet; tanítványainak nem földi, de mennyei kincseket kell gyűjteni, lélek szerint élni, nem test szerint; a választottak lakása mennyben lesz. Az ó-szövetség a fejedelemnek testi fegyvert ad kezébe: ellenségét megölheti, barmait, földje termését, házat, életét el-

¹⁾ Ajánló-levél 1—4 ll.

²⁾ Cív, C, levél 2. old.

veheti. Kárhozatról nincs emlékezet. Az új szövetség nem szól a földről, Jézus országa nem világi; nem parancsolja, hogy más országát vagy marháját fegyverrel elvegyék; még ha valakit boszuság ér is az igazságért, türnie kell és megbocsátani. Különbözők a szentségek is. Az ó-szövetségi körülmetélkedés csak a férfiakat illette, az új szövetség keresztsége mindkét nemet; amaz az Ábrahám maradékát, a zsidókat, ez minden népeket; az vérontással, fájdalommal és sirással járt, ez családi öröm; amott az áldozat szentsége a husvétii bárány, itt az uri vacsora, nem neki áldoznak tulkokat, Krisztus önmagát áldozta fel az emberiségért. Különböző a két isteni tisztelet. Az ó-szövetségi külső pepecslésben állott, mely sátorhoz, templomhoz, a frigyladához, oltárhoz, a Lévi nemzetségbeli papokhoz volt kötve; naponkénti véres áldozatot, reggeli és esteli gyertyaégetést, különféle tisztitkozást, tömjénezést kívánt, ének, muzsika és trombitaszó kellett hozzá; e nélkül a nép nem tudott el lenni; megválasztották az étkeket; Áron papnak s a többi papoknak és levitáknak különböző öltözete volt, zsákba öltöztek, hamuba, porba feküdtek. Az új szövetségben ezek nincsenek meg, Krisztus nem köti testiekhez és helyhez az isteni tiszteletet; nem testi, de lelki áldozatot kíván, Istennek lélekben és igazságban imádását parancsolja; eledelek válogatását nem rendeli; a zsidó és nem-zsidó közti különbséget, sátort, levita-papságot, különböző öltözeteket, kenetet, véráldozatokat eltörölte; nem követeli, hogy hamuval hintsék be arcukat, de inkább, hogy azt megmossák, az isteni tiszteletben a külső képmutatást tiltja.“¹⁾

„A ki — ugymond Dávid F. a két szövetség közötti különbséget nem tudja, Mózeset Krisztussal, a törvényt az evangéliummal összezavarja, felcseréli a leendő és valót, a betűt és lelket, a földit és égit, a keresztényből zsidót csinál, az örök életet feledi, a szentírásokat nem érti: mi a teremtés, a halál, Krisztus testével élés, mennyben létel, a világból és pokolból lenni — fel fogni nem képes;¹⁾ nem tudja, hogy a törvény harcz, félelem és rettegés, az evangéliom a kegyelem, szeretet és lelki vidámság.²⁾ Itt van forrása a pópistaság sok értelemnélküli tudományának. Mindenünne veszik a bizonyosságot, összezavarják Mózes törvényét s Krisztus evangéliumát, az ó-szövetségi egy Istent, az új szövetségi Krisztussal, egyik tulajdonságát a másikra ruházzák; elfeledik, hogy Pál a törvényt betűnek nevezi, mely holt állat s megöl, az evangéliumot léleknek, mely megelevenít és éltet; a törvényt olyanoknak, mely a kövekbe faragtatótt, az evangéliumot, mely a szivekbe van beírva.³⁾ Az ó-szövetség fiai gyermekek voltak, gyermekek tanítása alatt, rabszolgák, nem szabadosok; az evangéliom alatt Isten fiai, Krisztus barátai az emberek.⁴⁾ A pápának inkább tetszettek Mózes törvényei mint Krisztuséi. Fegyvert adott a fejedelmek kezébe, hogy ő is azt foghasson. Mint a zsidók Sion hegyén Jeruzsálemet minden zsidók fejévé tették, úgy ő Rómát az egész világ urává, hogy minden tőle

¹⁾ E—F—G—H iveken.

¹⁾ ²⁾ ³⁾ ⁴⁾ ⁵⁾ ⁶⁾ H—I—K iveken.

várjon ítéletet; falun, városon, völgyeken, halmokon és hegyeken templomokat építtetett, s zsidó módra felszenteltette; azokban oltárokat, bálványokat, keresztelő köveket s egyébféle csigabigákat helyeztetett; a templomok mellé sok nagy és kisebb papot, különböző ruháju szerzeteseket tett; megtöltötte bucsulevelekkel, czeremoniákkal, melyek közt a legfőbb volt a mise; számtalan ünnepet és böjtöt szerzett, szenteket csinált, s hogy országa és városa állandó legyen, az isteni tisztelet színe alatt sok jószágokat, nagy örökségeket, falukat, városokat, erősített várakat, különféle jövedelmeket, dézmákat koldult össze a gazdagoktól¹⁾, fejedelmektől, királyoktól és császároktól, melyekről az Isten igéjében emlékezet sincsen;²⁾ pilésses rabjait nagy jövedelmekkel, szabadságokkal ajándékozta meg, hogy senki se merjen velek kikötni; a purgatoriummal félelemben tartotta a népet, a misével a világ kincseit kaparította magához, s így lassanként az egy élő Isten és az ő szent Fia ismeretét felforgatta. S miután a fényes nap kioltatott, nemde rá kellett-e következni a rettenetes sötétségnek? Megparancsolta, hogy a háromságos, személyes, bizonytalan Istent és a kettős Krisztust imádják,³⁾ s ezek mellett az aranyat, ezüstöt, köveket, fákat, kenyeret, füveket, vizet, tüzet, sőt stb. Jézus anyjából mennyei királynét csináltak: orgonálnak, imádkoznak, énekelnek neki; életnek, üdvösségnek, nádméznek köszöntik; mindent vissza magyaráznak: a hit ágazatait, Isten parancsolatait, Miatyánkot, a keresztséget elfordítják; bűvöléssel-bájolással az urvacsorát misévé változtatják; Mózes törvényeivel fenyegetik, a kik az igazság mellett felszólalnak, az ő palástjával oltalmazzák a papságot, keresztet, gyertyát, monstrantiákat, képeket, gyónást, kegyetlenséget, a hívek üldözését és megöletéseket, az eledelek válogatását, tömjénezést s a többi emberi leleményeket, melyekkel nem tiszteltetik, de szidalmaztatik Isten,⁴⁾ elannyira, hogy a sok külső czeremoniában az igaz lelki tisztelet egészen megszűnt.⁵⁾

A másik könyvben Dávid F.-nek az egy Atya Istenről és Jézus Krisztus istenségéről való tanai vannak előadva, hivatkozólag Melius és Károlyi ellenállásaikra, sok elmeélel, folyékony erőteljes magyar iránylyal; nem csoda, hogy a közönség közt az eszmék elterjedtek. Legkimerítőbben van tárgyalva e két kérdés: *az Isten teljességének a Fiuban lakozása s Krisztus imádásának mivolta.* Ezeket, mint a Dávid Ferenczcel később történendőkre nézve elhatározó mozzanatokot a főbb vonásokban ismertetem, rámutatva, mily kiméletesen s mily hatásosan használta Dávid F. polemiájában az élcz és gúny finomabb elemét, mily gyorsan torolta vissza játszian enyelegve ellenfelei maradosó gúnyját s csufolódó szavait.

„A Krisztus istensége áll — mondja ő — megszenteltetésében, küldetésében, az Atyának benne munkálkodásában, az Atya istenségének ő benne teljes-voltában, erejében és hatalmában. Nem rész szerint van ez, mint Mózesben s másokban, kiket az irás Isteneknek nevez, hanem teljességben, úgy, hogy méltán mondhatta: Én nem vagyok

1) 2) 3) 4) 5) I—K. iveken.

egyedül, hanem az élő Atya van én bennem, ő cselekszi a csodákat. Szt. Pál [2. Kor. 5.] szerint Isten vala vele, sőt szt. Pál dicsőítendő Istennek nevezte [Róm. 9.].¹⁾ Valamikor irásunkban azt olvasod — mond más helyen — hogy Krisztusban az Atya Istennek istensége van, érted nem az ő állatáról vagy természetéről, melynél fogva Isten csak az ő Atyja, hanem ennek istensége teljes-voltáról: az erőről, mindenhatóságról, az isteni birodalom méltóságáról és felségéről, melyet az Atya neki adott.²⁾ „A pápázó paterek — így szól tovább — tanulják meg Krisztustól magától, hogy ő magának soha nem tulajdonította azt a teremtő, kezdet és vég nélküli istenséget, a mi egyedül az Atyáé, a szent irás is csak az Atyát mondja egyedül ő magától való Istennek; hanem értette azon istenség teljes-voltát, mit Pál több helyen megmagyaráz. Egy helyen így szól: Ő benne lakik az istenségnek teljessége test szerint. E szó: test, nem teszi az istenséget, mert annak nincs teste; test az, a mit látunk s tapasztalunk s a mi az istenséghez nem fér. A test a jövő árnyéka, melyben Isten ereje fénylett, ez árnyék a Krisztus, tehát a teljesség nem az istenség természetét jegyzi.“ „Jelenti — mond más helyen — Istennek ajándékait, miket Krisztus egész teljében vett, a mi által mindeneket megengesztel, kibékít, keresztfája által üdvözít, a kik földön és mennyben vannak. Azt a hatalmat jelenti, melylyel a kínos halált elszenvedte s Megváltóvá lett.“ Meg más helyen mondja: „Meghajtom térdemet [Efez. 3.] Jézus Krisztus Atyjának, kitől minden atyaság neveztetik, hogy adja nektek az ő dicsőségének gazdagságát, hogy lelke által megerősödjete, Krisztus hite lakozzék a ti szivekben, hogy megérthessétek az ő szeretetének tudományát, hogy beteljesíttessetek Istennek teljességével . . . Nyilván van ezekből, hogy Isten teljessége Istennek ajándéki. Nem értetik itt a második személy, a *Logos*, az öröktől fogva való isteni természet vagy állat. Nem Isten lett emberré: az ember Jézus Kr. hivatott születése után velünk való Istennek, erős Úrnak, hatalmasnak, jövő világ Atyjának.³⁾ Az ő istensége az irások szerint abban áll, hogy Szentlélektől fogantatott, megkenetett, a tanítás hatalmát s dicsőségét Atyjától vette, Atyja ereje lakott benne, mely által csodákat tett, feltámadott . . . “

Ezeket az Atya Istenről mind nem lehet mondani, a kettő hát nem egy. Röviden: az ő vallását megmondja maga Krisztus: *Más az én Atyám, ki én rólam tanubizonyságot tesz . . . Más az Atya s különb a Fiutól . . . Másképen mondatik az Atya Istennek, hogynem mint a Fiú . . .*⁴⁾ Az ellenfél az Atyának ez által megváltozását veti ellen, de helytelenül; az Atya istensége azért megmarad, mint a napnak állata és természete nem változik, bár erejét közli. Ezért vette Pál arról hasonlatosságát, midőn, hogy az Istent megmagyarázhassa, Krisztust Isten dicsősége fényének nevezte [Zsid. 1]⁵⁾. „Látod-e Károlyi Péter — így utasítja vissza Dávid F. ennek ama vádját, hogy ő két Istent

¹⁾ P ív, p₁ levél.

²⁾, ³⁾ P ív, P₁—P₁₁ levél.

⁴⁾, ⁵⁾ ív, P₁₁ levél.

tanit — mily nyilvánvaló hamisságod. Megbocsáss, de róka módon miveled, hogy két egyenetlen Istent akarsz Dávid F.-re kenni. Az ő vallásában ezt nem találod. ¹⁾ Felette igen eszes vagy, hogy a mit te gonoszul értesz és bolondul cselekeszel, David F.-re akarod kenni. ²⁾ Elfogyott a meszetek, sárral rakjátok a falat, ha csak Justinusra hivatkoztok. ³⁾ Azt mondjátok: A miket az Atya cselekszik, a Fiu is azokat cselekszi; az Atya örökkévaló, tehát a Fiu is az... Nem úgy van. Egyenlő cselekedetek nem tesznek egyenlővé. Mátyás király együtt kapált a szőlőben a budai kapásokkal, de azért a budai kapások nem voltak Mátyás királyok. ⁴⁾ Azt mondja Károlyi Péter: a Jehova név Krisztusnak is adatik, tehát ő is Isten. Nem következik — mond Dávid F. — Melius is Péter, Károlyi is az, de azért nem hiszi, hogy Károlyi magát Meliusnak merné mondani, mert minden megismerné, hogy bolondozik. ⁵⁾ Az egy bizony Istenről azt mondja az irás, hogy az Ábrahám, Izsák és Jákob Istene s a mi Urunk Jézus Krisztusnak szent Atyja. Ámde a háromságos Isten nem Atyja Jézusnak, tehát nem is egy bizony és igaz Isten... „Hármat bizonyíts ez ellen Károlyi Péterko — mond Dávid F. — 1. hogy az egy bizony Isten nem Atyja Krisztusnak, 2. Krisztus a háromság Fia, 3. a Háromság egy igaz Isten.“ ⁶⁾ Nem Isten a mit te tanítasz, Károlyi Péter, hanem lidércz és emberek leleménye... De lássuk Károlyi többi nádkopjait... ⁷⁾ — mondja Dávid F. s polemiája más tárgyra tér.

Az isteni tiszteletben való imádkozásnál is az Atya Isten és Jézus Krisztus istensége közötti különbségből indul ki. A mint nagyobb az Atya, a ki önmagától van, mint Jézus, ki az Atyától van: úgy nagyobb a tisztelet és imádás is, melylyel iránta tartozunk, mint a Jézus iránti, a kinek tiszteletét és imádását az Atya parancsolja. A világi bölcsek azt is meghomályosították — úgymond Dávid F. s mindkettőt egyenlővé tették. Isten kívánja, hogy a Fiut tiszteljük, de megmondja, miért? Mert az Atya neki adta élők és holtak felett az ítéletet és minden név felett való nevet adott neki; megparancsolta, hogy előtte minden térd meghajoljon és róla minden nyelv vallást tegyen; mert a ki a Fiut nem tiszteli, az Atyát nem tiszteli. De az Atyát úgy tiszteljük, mint minden jónak eredeti kútfejét, a Fiut, mint a ki minden jókat ad, miket Atyjától vett. Az imádkozás formája is különböző. Krisztus maga mondja, hogy valamit az ő nevében kérünk az Atyától, megadja; de az sehol nincs parancsolva, hogy az Atyától a Fiu nevében kérjünk. Krisztus a keresztfán könyörög az Atyának: *Én Istenem, én Istenem! miért hagyd el engemet!* de ez nem a Fiunak. Az Atya Istennek az ó-testamentumban is könyörögtek, Krisztusnak nem... Az imádkozás módja is más. Krisztushoz, mint Közbenjáróhoz imádkozunk, Istenhez mint világosság Atyjához, lélekben, a Közbenjáró által. [Ján. 4. 14. vers] Krisztushoz imádkozva is az Atya Istent dicsőítjük, mert ő hagyta meg, hogy hallgassuk őt, benne higgyünk, tiszteljük és imádjuk... ⁸⁾, de

¹⁾, ²⁾, ³⁾, ⁴⁾, ⁵⁾, ⁶⁾, ⁷⁾ P—Q—S—Y íveken.

⁸⁾ Aa ív, 1—3. levél.

nem megfordítva. A ki valaki követét befogadja s tisztességet teszen neki, azt becsüli meg, a ki azt elbocsátotta, — így szól maga Krisztus tanítványaihoz. Hogy kell őt imádni? megfejti az Isten igéje [Máté 2.]. Bementek a bölcsék a házba, találák a gyermeket az ő anyjával, s térdre esvén, imádák őt és megajándékoznak; könyörgöttek hozzá a nyomorultak; a tanítványok imádták azt, a ki a mennybe ment vala. ¹⁾ Gondoljátok jól meg ezeket. . . A tiszteletben és imádásban is különbség van: az Atyáé önmagától van, a Fiué az Atyától. Jézus maga mondja: az Atya nagyobb énnálamnál. Két játszi példát idéz érvül erre nézve Dávid F. Midőn a fejevári vitában az Atya és Fiu egyenlősége fenforgott s Jézus e szava Czeglédi György ellen felhozatott, ő azt felelte: A mint a Fiu függ az Atyától, úgy függ [*pendet*, mert latinul folyt a vita] az Atya is a Fiutól. Átalános nevetés lett. E szép vallásról szép nevet is kapott magának, mert *Függ* [*Pendet*] Györgynek nevezték az egész országban. ²⁾ Másik példa, a mit Károlyi ellen hoz fel Dávid F. „Hármat együtt nem imádhatsz Károlyi Péter, mert nincs Közbenjáród; külön nem lehet, mert ha egyiket imádod, a másikat mellőzöd, hanem ha úgy teszel, mint Ovidius prófétád, a ki Jánust és Geryont csinált Istenéből, azt tartván: akármelyiknek a szája egye meg a mézes pogácsát, mind csak egy gyomorba megy.“ [Aeneis 6. V.] ³⁾ A Szentlélekről nem szól, mert erről semmi parancsolat nincs a szent könyvben. . .

Az akkori irodalmi viszonyokat érdekesen megvilágosító adatokat foglal magában e mű személyügyi utósó része. Dávid F. ellenészrevételeket tesz Melius és Károlyi némely észrevételeire és vádjaira. „Károlyi prédikációiban nemcsak szidalmaz minket és vallásunkat — mondja Dávid F. — de kérkedik is zsidó, görög és deák tudományával, minket pedig a pad alá bűtat, mint a kik semmit nem tudunk. . . Mit mondhatnánk, ha ő, a jámbor, mindent tud, jele, hogy mi semmit se tudunk, mert ő előttünk eltanult mindent, semmit se hagyott nekünk. Esopussal is ez történt, mikor az ő bolond társait kérdi vala: mit tudtok? azt felelték: mindent.“ ⁴⁾ Máshol vádolta Károlyi Dávid F.-et, hogy papjaikat elüzi, ő azt felelte rá: „Nekik arra hatalmuk nincs, ha volna sem tennék, mert az nem szükséges. . . Bölcs mester az a Károlyi, szünetlen olvassa az írást, mert engem tudatlannak és tunyának ír; de ha olvasná, megtanulná benne: Mivel tudományomat megvetetted — így szól az Úr — én is megvetlek téged, hogy ne élj tiszteddal. . . Látod Károlyi, ez mozdítja el a te minisztereidet helyekből. Az együgyűek értik az igazságot s a szem vagy tanító megvakulván, az igaz utat nem látja. Mi leszen még majd, mikor az Istennek megemésztő tüze a pozdorját megkezdi égetni. Nagyobbakat is kezdesz még ezeknél látni.“ ⁵⁾ Károlyi egy alkalommal Servetusról úgy nyilatkozott, hogy

¹⁾ Bb ív, 1—2. levél.

²⁾ Ccc ív, 1. levél.

³⁾ Fff ív, Fff levél 2. old.

⁴⁾ Eee ív, EE₁ levél 2. old.

⁵⁾ Hhh ív, Hhh₁ levél 2. old.

az emberiséget Isten állatjából születettnek mondotta, tehát az istenségnek némi része. Mit bolondoskodol Károlyi — kérdi Dávid F. — Sem Servetus, sem Dávid F. vallását nem érted te igazán, mert nem akarod, csak kétfelé kapsz, mint a vízbe haló ember, hamisan proponálsz s abból hamisan okoskodol és magadnak győzedelmet tulajdonítasz... Eredj, viaskodjál tennen árnyékkoddal, vágj keresztül-kasul, csinálj diadalmas koszorút magadnak, mint a gyermek, ki a bürköt török gyanánt vagdalja le...¹⁾ Vádolván őt Károlyi, hogy könyveit az emberekre erőszakolja, mint Gritti a sáfrányát, Dávid F. azt felelte rá: akarná, hogy a mint az ő írások szabadon forog és jár közöttük és sokadalomban, vásárookban adatik el: úgy az övéiket is szabad volna közöttök árulni; de nyilván tudva van, hogy ők tiltják. A Gritti sáfrányról azt tudja, hogy az emberekre kiosztották s ráküldötték. Bizony szinte így van az ő írásaikkal is — jegyzé meg Dávid F. Melius Péter sok makulatoriumot csinált, s kettőnek, háromnak is dedicálja a jámborok közül, de — azt mondják — nem kér semmit érte. Ha nem kért volna, nem lenne oly díszes palotája a debreczeni piacon. Nála más a neve: Krisztus palástját kell foldozni. De a palást alatt hypokrita lakik... Te pedig Károlyi! Pendet Györggyel mint hordozzátok sáfránytokat, jól tudjuk... De ti nem vagytok bűnösök, csak mi. Mond meg, mai napig kitől kértünk csak egy tallért is sáfrányunkért? De a ti szájatok azért szabadon jár — ha a szó tüzes lenne, megégetné azt. De Károlyi öcsém! *pulchre mentiri non est verum*... Avval is vádol minket — mondja Dávid F. — hogy gyakorta a mi boldog fejedelmünknel és királyunknál törekedtünk volna, hogy őket mind életökben, mind tisztességökben elvesztenők. A mi kegyelmes Atyánk és Istenünk a mi hálátlanságunkért az igaz és jámbor királyt jó lelkiismerettel és igaz vallással kihívta közülünk az örök életre és boldogságra. Ezekért az ő vallástételére és bizonyosságára nem foghatunk. Hiszem pedig, hogy az Isten egynéhányat azokban megtartott, kik ő felsége körül forgolódtak és hallották, mikor az ellenkező párt felől emlékezet lön: nem hogy mi tüzet gerjesztettünk volna, sőt inkább valamikor ők a szertelenségek és hamis cselekedetek miatt indították ő felségét, mindenkor inkább csendesítettük, és hogy minden bűnötök, a mely törvény szerint büntetésre méltó lett volna, eltávoztassék, alázatosan könyörögtünk.²⁾

Hadd zárja be e részt Dávid F. érdekes önvallomása — hogy magyar írói nyelvéről képzetünk legyen — szószerint idézve. „Tudják — ugymond — mind Melius, mind Károlyi, hogy eddig való irásomban személyeket nem akartam sérteni, hanem azt az igazságot, melyet az Ur Isten rám bizott, mind prédikálásommal, mind pedig könyveimnek kinyomtatásával ügyekeztem megoltalmazni. De a jámborok elfeledkeztvén mind a külső emberségről, mind a tisztességről: minden rút káromló könyveket, leveleket, szidalmas verseket és minden gyalázatokot, csufságokat, sőt valamit csak gondolni tudtak — nyilvánvaló

¹⁾ Hhh iv, Hhh 1. levél 2. old.

²⁾ Hhh iv, Hhhij levél.

hazugságokat és egyéb rágalmazásokat — mindeneket fejemhez verte-
nek. A miket személyemre nézve műveltek, mindent megbocsátok,
nem azért, mintha azokat én is valóban mind megtorolni nem tudnám;
mert ha az ő személyek gonozságát és fajtalanságát elő akarnám
számlálni, ugyan valókat és bizonyosokat mondhatnék, és pedig olya-
nokat, hogy szinte Sodomába beillennének. De nem művelem, mert
tudom az én Istenemnek parancsolatját és az én Krisztusomnak pél-
dáját ismerem, a ki mikor szidalmaztaték, viszont nem szidalmazta.
Látják és megtudják itélni az igaz keresztények, kinek lelke vezérli
Meliust és Károlyit, hogy irásoknak minden levelében czigányoknak,
latroknak, hazugoknak, eretnekeknek, istenteleneknek, Krisztus sza-
kálla szaggatóknak mondnak, és számtalan más ily rút nevezetekkel
illetnek. Kérem őket, efféle átkozódásaikban menjenek elé, megszok-
tam már, könnyebben viselhetem s élek általa, — azért pedig, a ki en-
gemet bátorit és a ki ezeket mind viselte az ő vállán, mi érettünk
átokká levén. A minemü gyalázatokkal pedig terhelik — személye-
men kívül — az Isten igazságát, hiszem, hogy minden hív keresztény
jóra magyarázza, hogy ha azokra nem bosszúállásból, hanem az igaz-
ságnak oltalmazásából megfelelek.“¹⁾

Ez volt ez időben az utolsó bátor szó a lelkiismeretszabadság
ügyében a szép Erdély földén, melyet a két Zápolya kitartása s haza-
szeretete török igától s német terjeszkedési vágytól bölcseséggel meg-
óvott s mint az egykor nagy és dicső magyar királyság gyöngyét,
keletfelé őrbástyává tett. Ily irányu több magyar könyvet a magyar
irodalom nem ismer. Ez volt Dávid Ferencznek a szabad sajtó terén
hattyudala. Azért mulattam oly hosszasan vele, hogy saját szavaiból
ismerjék meg őt minél többen, lássák korát sok századokkal megelőző
gondolkozásmódját, nagy hitbuzgóságát, igaz keresztény lelkiületét
s tenger küzdéseit! hogy maradjon fen sokak emlékezetében e könyvek
töredék tartalma, mint a bérczes kis hon szabad irányu reformációjának
utolsó revelációja, s tegyen tanubizonyságot történelmünk azon dicső-
séges korszakáról, melyben a mit kiki érzett, kimondani, a mit kimon-
dott, leírni szabad vala . . . Vessünk itt, annak elkomorító végén, Dá-
vid F. magyar irodalmi munkásságára egy pillantást. Hét magyar
műve áll előttem; hogy ismerem, ez *Emlékiratra* hivatkozom. Három
százada, hogy ő ezeket írta s egyrészt önerején kiadta. Képzeljük
vissza magunkat az ő korába, jelenítsük magunknak őt helyzetében.
Őt származására száznak mondják a korirók, népe felének irodalmi
nyelve német, de mindkettőnek érzülete dynastikus, magyar és szabad
volt. A reformatio áramlata Kolozsvárt csak hamar határozottan ma-
gyar és szabad theologiai irányba terelte. Mátyás szülő városának
magyarrá léte, a vallásnak apostoli kori egyszerűségére visszavivése,
oly megragadóan szép két eszme volt, oly bűvös jelszó, hogy szolgál-
tában lenni érdemnek, győzelemre juttatni dicsőségnek tartatott. S
meg kell vallani, hogy e népben mindkettő iránti rokonszenv, s mind-

¹⁾ Fff iv, Fff IIIJ levél.

kettő érdekében a tetterő oly hatalommal nyilatkozott, mely a siker biztosítékát magában bírja. S nincs egy szó irás, nem maradt fenn egy tény emléke, mely Dávid Ferencznek ezekkel ellenkezését mutatná. Miért tehette? Gyávaságból nem — ez nem volt sajátja. Előnyökre nem számíthatott. A reform áldozatot kíván kezdőjétől, babér helyett legtöbbször tövis koszorút nyujt. Megragadta lelkét az eszmék szépsége s a közérzület hatalma. Előre látta, mit tehetni azon nagy erkölcsi tökével, a mi egy 8—10,000-nyi polgári társaságban rejlik. S elfogadta, magáévá tette hallgatói egyrésze és a magyar nemzet nyelvét: beszélte, írta azt úgy, hogy a ki olvassa, bámul rajta s öröm tölti el lelkét. Hasonlítható akár az akkori német nyelvvel, melynél jóval fennebb állott, akár a XVII—XVIII-ik századi ünnepeelt magyar írókéval, kiket sokban utolér, sőt a mai irodalmi hasonló művekkel is, melyek mellett sok tekintetben bátran megállhat . . . Szó szerinti idézeteim igazolják kimondott nézetemet. És ő oly tudományágban, melynek az erdőn tuli földön nem csak magyar irodalma, de magyar a-b-c-éje sem volt, hires magyar szónokká és íróvá lett ötven éven feljüli életkorban; a merre csak megfordult mint egyházi szónok II. János király birodalmában, beszédei szépségével elragadta hallgatóit, az ő hitvallásának és a mi nemzeti nyelvünknek meghódította a király és százezernyi nép szívét a Hargitától Nagy-Váradig! megbámultatva, dicsőítve járta be az országot egyik szélétől a másikig. A magyar király magyar prédikátorát minden vágyott hallani, s a ki hallotta, elcsábult ékes nyelve bűbájától, mindenfelé rokonszenvet költött vele s barátokat szerzett nekünk. Útja nemcsak egy tisztultabb vallás, de a magyar nemzeti nyelv diadalútja volt, szónoklatai nyelvünk birodalmának kiterjesztője . . . Mint magyar írónak első művein látszik a nyelv nehézségeivel küzdés, van itt-ott némi pongyolaság, de a mi később teljesen eltűnt. Csodálatos szerencsével küzdött meg a szentirási nyelv és theologia ezer meg ezer nehéz kifejezéseinek magyarra áttételével. De megküzdött s legyőzte. Szókötései alakjai magyarosak, nyelvünk természetével egyezők. A kifejezések gazdagok, változatosak s a szükség szerint szelidekké olvadnak, vagy erősekké fokozódnak. Művei nyelvünk képezhetőségét és hajlékonyságát úgy bizonyítják, mint a szabályszerűséget és anyagbőséget. A szólamok rövidek, velősek és csattanók, vagy bővekek, retorikailag áradozók és sententiosusak, de mindig természetesek, eredetiek, tartalmasok. Ő a hasonlatokban mester, képei találók, bibliai és történelmi idézetei választékosak; irálya népies kifejezéseiben erő van, mi meggyőző; élcei szikra ként pattogva gyujtnak, festései plastikaiak. Az idegen nyelvekbeli fogalmakat helyes magyar szókkal fejezi ki, miben az értelem és fogalom tartalma, nem a más nyelv szolgálai utánzása vezeti. E tulajdona szinte a purismusig megy. Más írók gondolatait olykor az eredetnél szebben s világosabban fejezi ki. Dávid F. műveiben mind a magyar etymológiát, mind syntaktikánkat illetőleg egész nyelvünk van. Nemzeti nyelvünknek és a magyar irodalomnak tett szolgálatai irodalmunk történetíróinak az eddignél igazságosabb figyelmére méltók.

Volt még egy tér, hol eddig a szabad vélemény nyilvánulhatott — a zsinat. Dávid F. 1571. sept. 20-kára Vásárhelyre azt hívott egybe, egybehívóját és a mellékelt tiz pontból álló vitatételt kinyomatta, nem Gyulafejérváratt, hanem Kolozsváratt, nem a királyi, de a Heltai-nyomdában, nem a király, de önköltségén. Ma az egész könyv nincs meg; csak az egybehívóból tartott fen némi részletet Kénosi T. János. ¹⁾ Előszavát Dávid F. írta, melyben az egyházi rendet arra intette: „hogy ha valaha, most különösen szem előtt tartsák az apostalok példáját, a kik midőn a Krisztus nevében szólástól eltiltattak, imádkozni kezdetek s az által megerősödve, nem szüntek meg az Urnak igazságát nagyobb hitbuzgalommal s több sikerrel hirdetni, mint az előtt. Az ő egyházukat is sok rossz érte, a mi buzgó imádkozásra és a kegyesség más cselekedetei gyakorlására indíthatja. Bárha erre sokan nem is gondolnak, de neki, a ki nevét Krisztusnak adta, más érületűnek kell lenni. Neki és paptársainak a jelen veszélyek és viszálykodások miatt Isten igazsága nyomozásától, a segélyében való bizalomtól magukat eltereltetni engedni nem illik; de kötelesség, hogy lelkök reményét megőrizzék. E rosszak közé tartozik — így folytatja tovább — az irányukban levő irtóztató gyűlölség s szakadatlan tusakodási vágy, mely az ellenfelet a Háromságért eltölti, a mi által sokak lelkiismerete fölháborodik s kölcsönös szidalomra fakadnak. De ez nem indokolt, nem új s nem csodálható, a mint azt az egymással ellenkezőleg határozó zsinatok, conciliumok és a conciliumi symbolumok története mutatja. Isten — akaratjok ellenére — bocsátotta ki azt a hajót, melynek ő kormányosa, a világ nagy tengerére, hogy a habok között tovább evezve partot érni igyekezzenek . . . Inti őket, hogy vezéroket szirt és örvény között, tüzen-vizen kövessék, az őket hívó Istennek engedelmeskedjenek s a hit és üdv igéinek paizsával vértelve, a küzdtéren, Isten segélyében bízva, megálljanak. Ezeket — így végződik az összehívó — nem azért írja, mintha azt hinné, hogy ők előbbi hitbuzgóságukban meglankadtak volna, hanem hogy az önként haladóknak ösztönt adjon, s hivatalából folyólag őket kötelességeik iránt éberekké tegye. E végre hívta egybe — ugymond — a zsinatot a neki e részben egyházától adott jognál és tekintélynél fogva. Hogy pedig a velök egyetértők úgy, mint az ellenkezők megismerjék, hogy ő az Ur igazságában megmarad, latin összehívójához mellékelte a vitatételeket is, melyeket a zsinaton Isten segélyével védni és megoltalmazni akar; a kiknek az igazság nyomozása szívéen fekszik, azok hallgatására és vitatására szabadságot engedvén. Inti és buzdítja őket, hogy azon megjelenni annál inkább igyekezzenek, mert az egyháznak más ügyei is vannak, melyekről egymással értekezniök és tanácskozniök kell.“ ²⁾

Hogy folyt le a zsinat? mit végeztek? az emlékiratokban nincs följegyezve, könyv nem jelent meg róla, az unitárius egyház levéltá-

¹⁾ De Typographiis . . . című műve 182—84. ll. az én példányomban.

²⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek*. II. Dávid F. irod. eml. XXXI. sz.

rában nincs felőle írásbeli adat. Meghirdették, megtartották s mintha nem is lett volna, az időből és a történetírás emlékezetéből végképen kiveszett minden nyom. Az ok Dávid F. és az unitárius egyház válságos állapotán kívül a május 25-ki fejedelmválasztásban van, mely az elhunyt fejedelem és az ország akkori többsége által óhajtott unitárius hitű s a közép nemességből származott, érdemei s a fejedelem bizalma által az ország legfőbb polczára feljutott Békes Gáspár helyett, az ősrégi nemzetségű, római katolikus főúr Báthory Istvánt helyezte Erdély fejedelmi székébe, a kinek uralkodása épen a mily szabadelvű, óvatos és hasznos volt politikai tekintetben az országra nézve, oly korlátolt elmére mutató, önkényes és vészthozó a vallás ügyére általában, különösen pedig a reformációra és unitárius egyházra nézve. Ő személyes és családi érdekei után országglási főgondjának tartotta a reformáció tovább fejlődése megakadályozását; s minthogy annak feje és vezetője az ő birodalmában Dávid F. központja és magva az unitárius hitfelekezet volt: irtó fegyverét egyenesen ennek életgyökerére szegezte. Nem is ment nehezen. A fejedelem kész eszközt talált a felekezetekben közösen gyűlölt ellenfelük megtörésére . . . Első tett e volt — írja Haner — hogy az udvartól minden unitáriust eltávolított ¹⁾, Dávid F. helyett udvari prédikátorrá régi ellenfelét, a csekély tudományu Alesius Dénest nevezte ki; a királyi nyomdát és jövedelmeit az unitáriusok kezéből kivette. Paksi Mihály azt írja 1572. ápr. 10. Bullingerhez: hogy a mig II. János király élt, e jövedelmeket Dávid F. kezelte. Ez oknál fogva sokan hozzá pártoltak. De ez most tőle elvétetett. Azt hiszi, hogy ezen tul felekezete csak úgy gyarapodik, mint a skócziai baráté, a hol a zárdák mind eltöröltettek“ ²⁾. Az öreg Csáki Mihályt, a meghalt fejedelem egykori tanítóját s hív emberét országgyűlési végzésnél fogva, az ország intercalaris jövedelmei kezeléséről számadásra szoritotta, mi alól azonban a halál csak hamar fölmentette; Békes Gáspárt országgyűlésen meg nem jelenéseért törvénnyel megtámadta, adományos jószágait a fiskus nevében visszakövetelte, Fogaras várát éjnek idején katonai karhatalommal elfoglaltatta, bosszuló hatalma elől maga is alig tudott külföldre menekülni; Hagymási Kristófot, Blandratát, Kendi Sándort s többeket adománynyal és kitüntetéssel részére vonta . . . Dávid F. az udvarnál pártfogóit elvesztette, az unitárius egyház mellől fő-fő emberei halál által s más úton kidöltek. Ezek a teste mért halálos csapások voltak; rá jött a sor a szellemre is. Ezt támadta és ölte meg a vallásos könyvek elővizsgálat nélkül ki nyomtatását megtiltó 1571-ki sept. 17. költ rendelet, a mit a fejedelem az ágostai hitvallásuak medgyesi zsinata kérésére azon meggyőződésénél fogva bocsátott ki: „hogy a nyomdákat a jó és hiteles írók művei, nem rossz hirű és veszedelmes hittanokat tartalmazó könyvek kiadására valóknak tartja, melyek ártnak a kegyességnek és jó erkölcsöknek s a külnemzetek rosszalását idézik elé. Minthogy értesülése szerint ily

¹⁾ Haner . . . 289. 1.

²⁾ *Miscellanea Tigurina*. II. Theil . . . 218. 1.

könyvek a könyvnyomtatók útján engedélye nélkül az országban most is forgalomban vannak, a visszaélések megszüntetésére meghatározta: hogy ezentul Erdélyben és a Magyarországhoz tartozó részekben a könyvnyomtatók bármely régi vagy új író legkisebb könyvét és írását is engedélye s megegyezése nélkül, lefoglalás és minden javaik elvesztése büntetése alatt, kinyomtatni, árulni és terjeszteni ne merjék; a főtisztviselők az ily engedély nélkül kiadott könyveket és írásokat bárhol s kinél megtalálják, az illetőnek javaival együtt lefoglalni, a büntetés két részét a fejedelemnek beküldeni, harmadát maguknak megtartani ismerjék kötelességöknek¹⁾. A fejedelem ez intézkedése Miksa császárnak a speieri birodalmi gyűlésen 1570. hozott könyvvizsgálati rendszabályzatán²⁾ alapult, melynek 154—155. §-ai épen ez elveket mondják ki, a miket a császár, mint magyar király, Magyarországon 1570. márczius 8. hirdettetett ki egy külön rendeletben, melyben így szól: „értésülvén arról, hogy Magyarország erdélyi részében az Ariánus eretnekséget tartalmazó könyveket nemcsak terjesztik és nyilván árulni merik; de olyak is vannak, a kik amaz istentelen és néhány század előtt az egész keresztény világ megegyezésével kárhóznatosnak ítélt tudományt örömmel fogadván, másoknak is nyilvános templomi beszédekben ajánlani, vagy magánlag másokat a magok tévelygésére vonni nem rettegnek: császári és királyi tisztének tartja ezen rettenetes rosztat kellő eszközökkel meggátolni. Ez oknál fogva Veráncz Antal esztergomi érseknek és a megyéjebeli egyházi férfiaknak megparancsolta, hogy ezen új trinitariusok, sacramentariusok vagy zvinglianusok eretnekségeit magukba foglaló könyvek eladóit és terjesztőit nyomozzák ki és nálok talált nemcsak minden ily könyvet lefoglaljanak s tőlük elvegyék, hanem királyi karhatalommal az ily könyvek árulóit, vagy a kik az ily eretnekségeket nyilvánosan prédikálják, azon polgári hatóságok segélyével, a melyek alá tartoznak, elfogatni, börtönbe záratni s testileg is súlyosan megbüntetni tartozzanak. Ez eretnekségek vallóit és követőit senki pártolni vagy birtokában tartani ne merészelje, sőt mint kegyetlen gyilkosokat kerülni, mindenképen elkergetni és száműzni legyen köteles³⁾. Báthori fejedelem titkos esküt tett Miksa király hűségére, s mint különben is r. katolikus, egészen természetes volt, hogy saját országában ama rendeleteket — ha enyhébb alakban is — érvényesíteni tartozott. De — a mint hátrább igazolva lesz — része volt ebben a római szent Inquisitionnak és a már ekkor a fejedelem udvarában forgolódó jezsuitáknak is.

E rendelet a Vásárhelyen sept. 20. tartott unitárius zsinat előtt három nappal kelvén: kétségtelen, hogy a mint az annak létrejövésé-

¹⁾ *Egyháztört. Emlékek.* I. Oklevelek . . . X. sz.

²⁾ *Die Anfänge der Büchercensur in Deutschland . . .* Leipzig, 1870. 49—50. ll.

³⁾ *G. Fejér: Jurium ac Libertatum religionis et Ecclesiae Catholicae in R. Hungariae . . . Codicillus Diplomaticus.* Budae, 1847. 101—102. ll.

nél indokul, úgy ez a zsinati tanácskozások eredményeinek nyilvánosság elébe jutásában akadályul volt. Ez a lutheránus egyház történetének nem tartozik lélekemelő mozzanatai közé, s az általa a magyar unitáriusokkal egyformán sújtott szász utódoknak idő teltével sokszor volt oka e szabadságellenes szövetkezést megbánni; a fejedelem fényes történeti nevére pedig a vélemények és sajtó korlátozása által a hit- és lelkiismeretszabadságnak lenyűgözősége sötét árnyat vet. Így tett Julíanus császár a keresztényekkel, eltiltva őket a pogány könyvek olvasásától ¹⁾; Domitianus a philosophusokat kergette ki Rómából ²⁾ s könyveiket pusztította ³⁾; indokuk az volt, hogy ha azok a keresztény vallás várába a tudományok ezen fegyvereivel felkészülve hatolnak be, azt lerombolni, s a tisztább vallásnak, az Isten észszerűbb tisztelésének meggyult világa többé kioltható nem lesz, míg a tudományok szeretetének kialvásával az ész világa is lassanként kialszik.

E rendelet azonban legvészesebb hatásu volt az alig megalakult unitárius egyházra és püspökére. Elnémult nagy időre a zsinatok nyelve s Dávid F. ékesszólása. Sűrű köd fogta el a nép látása elől az igazság lelkét s a szabadabb hitelvek terjedésének útai el-, csatornái bezárattak. Ez egyház története évlapjain, tudósaik ismeretlenül maradt neve és életrajza után, kézírásban hátra hagyottakul bejegyzett művek hosszú sora egy kínos sohajt csal ki ezerek szivéből, e tilalom kegyetlenségeért, mely az unitárius szellemet önhatalmilag börtönbe zárta, számon kéri és elégtételt követel azon lelki kincsekért, melyek a hallgatás e szomorú korában gyümölcsözetlenül heverték, kárával a nemzeti irodalomnak és miveltségnek. Az a valóban szép jelmondat, a mi Erdély történetében e fejedelem nevéhez fűződik, hogy Isten hármat tartott fennn magának: „a semmiből alkotást, a jövő tudását, s a lelkiismeretek fölött uralkodást“ ⁴⁾ — utolsó pontjában, uralkodása vallási tárgyú összes tényei által valótlanná van téve. Őt II. János [Zsigmond-tól] annak vallásos meggyőződése választotta el, utóda választásakor mint fő akadályt érvényesítette erős versenytársával, Békessel szemben, unitáriusságát; 1572. febr. 18. Listhi János veszprémi püspöknél s magyar kancellárnál azon ténye igazolására: miért nem tett Miksa királynak nyilvános esküt? az unitáriusokat használta fel. „Nem kell csodálkozni ezek erkölcsén — ugymond — mert ezek nemcsak emberek közt, de mennyei dolgokban is ilyen acutusok és professiójok az, hogy a kit akarnak, megfosztnak tisztétől, a kit akarnak, öregbitik. A *Krisztust istenségétől, a Szentlelket az essenziától fosztották meg, s a gyermeket kereszttség nélkül is üdvözítik . . .*“ ⁵⁾ Már ez

¹⁾ *Jacobi Godofr. Orat. de Arcanis Juliani Imperat . . . Opera minora . . .* 315. l.

²⁾ *Sveton . . . 10. Dio Cass. . . . LXVII. 18. l.*

³⁾ *Tacit. Agr. 2. l.*

⁴⁾ *Haner . . . 295.*

⁵⁾ *Erdélyi Országgy. Emlékek. II. köt. 526. l.*

mutatja Báthori fejedelemnek az unitáriusok iránti érületét . . . E tilalom zárta el a közönség előtt Sommer Jánosnak Károlyi Péter ¹⁾ művére írt czáfoló feleletét, mely jun. 24 költ előszava szerint 1572. iratott s csak 1582. jelenhetett meg külföldön ²⁾. E könyv nem Dávid Ferenczé, de életiratában nem mellőzhető, mert tartalma az ő 1571. magyarul megjelent két műve ³⁾, némely pontjainak s főleg a *Krisztus nem imádása tanának* bővebb kifejtése ⁴⁾, a tudós közönség számára latinul, nagy görög nyelvi és bibliai ismerettel írva, melyben a szerző Károlyi P. és más biblia magyarázók zsidó és görög nyelvi tévedéseire nem egy helyen rá mutat ⁵⁾, s az ő felfogása szerinti akkori *Unitárius Hitvallást* is közli ⁶⁾. Fő fontossága abban áll, hogy Dávid F.-nek elítéltetésekor egyik védoka az volt, hogy a Krisztusnak, mint természete szerint nem Istennek, Istenként nem-imádása kérdése, az unitárius egyházban tényleg még 1570—72-n el volt döntve, ők akkor is e tanokat vallották, akkor mostani vádlója Blandrata is egyetértett velök, megtámadtatása tehát csak az ő elvesztésére keresett ürügy, Blandrata eljárása hittagadás.

A könyv czélja Károlyi Péter említett műve megczáfolása, melyben Krisztus istenségét, némely isteni tulajdonságoknál fogva védi. Ezek egyike az *imádás és segítségül hívás*, a mi a II. könyv XII. fejezetében van tárgyalva. A kiindulási pont ez: „Krisztus természetére nézve nem Isten, nem az Izrael Istene, tehát az egyedül azt illető imádás őt nem illeti. Ő méltóságban minden emberek és angyalok felett van; Pál szava [Róm. 14. 11.] *előtte minden térd meghajljon*, nem imádásra néz, de őt, mint mindenek ítélő biráját illeti; e szerint őt Úrnak és ítélőbirónak kell elismernünk. A segítségül hívás szó [*invocatio*] a szentírásban sokszor tiszteletet, önalávetést és a név megnevezését jelenti. Pál szerint Jézust segítségül hívni azt jelenti, hogy őt Úrnak nevezzük; szólásforma, mi annyit tesz, mint megvallani, hogy a Jézus, Krisztus, és ezt nem szégyenleni. Mondatik az írásban: a ki hívja az Úr nevét, üdvezül. Ez kettőt jelent, hinni, hogy Krisztust az Atya Isten feltámasztotta, és hogy ő az Atya Isten dicsőségében van. Más: segítségül hívni Jézus nevét s más: imádni az Istent; más: könyörögni valamiért

¹⁾ *Brevis, erudita et perspicua explicatio* sat. Fennebb adva van czíme. Hagymási Kristófnak volt ajánlva, a kinek Dávid F. is ajánlotta 1571. írt egyik művét. Károlyi pártfogója *alumnus*-ának nevezi magát, kinek sok jótéményével élt. Az unitárius évkönyvekben az van följegyezve, hogy az ő költségén volt akadémiákon is.

²⁾ *Refutatio Scripti Petri Carolii editi Witebergae, scripta a Joanne Sommero Pirnensi, Rectore Scholae Claudiopolitanae in Transylvania. Ingolstadii. Ex Officina Petri Rausii. Anno MDLXXII. 8.*

³⁾ Fennebb 180. lapon a 2. jegyzetben látható.

⁴⁾ Az az Ingolstad *Kolozsvár* volt — jegyzi meg — de nem tanusítja — *Bod Péter*, Magyar Athenas 155. l.

⁵⁾ Látható a könyv 12., 23., 44., 102. lapjain.

⁶⁾ Az *Istenről* 31—32, *Krisztusról* 33—34, a *Szentlélekről* 171. lapokon.

Istenhez, a mi az ég alatt rajta kívül senkinek nem adatott, a Fiunak sem, és más a mikor az imádás a Fiut illeti. Az ellenvetés, hogy sokan sokat kértek Jézustól, nem igazolja az ő imádását. Mikor a nép között járt, jót tett, segített, gyógyított, méltán kérték őt, jogosan nevezték Messiásnak s prófétának; egyik fia meggyógyítását, másik üdvözülése módja megmondását kérte. E kéréseket s esedezést mondja az irás gyakran imáadásnak. Az apostalok kérték őt: *Uram! neveld hitűnket.* Krisztus feleletéből kitűnik, hogy ők csodatevő erőt kértek . . . Imádás-e ez? Elismerte-e a Jézust valaha valamelyik tanítványa Istennek? Eliseus Heliától kettős lelket kért: hát ezért örök és imádandó Isten? A Jézus mellett megfeszítve volt két gonosz kérte megemlékezését; vajjon ezért Istennek tartották-e? István neki ajánlta lelkét, de tartozik-e ez az imáadásra? Az Atya a hívek megtartójává tette s minden örökséget neki adott: méltán folyamodnak hát hozzá . . . Krisztus maga meghatározta, hogy kell imádását érteni: *A mit Atyámtól az én nevemben kérték* — úgymond — *megadatik.* Miután Isten Úrrá és Krisztussá tette s a birodalmat kezébe adta, a mi abba tartozik, rendelkezése alatt áll, hatalmában van. Pál mondja, hogy Isten mindeneket alávetett Jézusnak, de magát nem. [I. Róm. XV. 27.] Ezért ad a híveknek ajándékot, kiönti rájuk az Atya áldását . . . Krisztus nevében kérni nem azt teszi: hozzá imádkozni, hanem a benne való bizalmat, melynél fogva — mint az irás szól — általa szabad menetelünk van az Atyához. A Fiu nevében kérés által az Atya tiszteltetik; hogy tőle kelljen kérni, az irás nem tanítja . . . Ha Krisztus Isten teljességének benne lakozásáért mondatik imádandónak, ez is az Atyát illeti. Ha a jövő világának az ő birodalmába adásáért tulajdonítatik neki az imádás, a miért Király, Úr és Krisztus, akkor is istensége maga a birodalom, a hatalom, méltóság, dicsőség és felmagasztaltatás; de Jézusnál egyik sem öröktől fogva való. Mózes, a polgári hatalom, Krisztus, az angyalok s minden, a mit az irás Istennek nevez, oly értelemben veendő, mint a kik Izrael Istenétől vannak rendelve. Krisztus a többiek fölé a Szentlélektől születés, megszenteltetés, fölkenetés és második teremtetés által magasztaltatik fel. *Isten, Isten Fia!* Jézusra nézve tisztet fejez ki, nem személyt, nem isteni természetet. Isten fiai, kiket Isten szeret, kik hisznek és bíznak benne. Istenek, a kik valamire hatalommal küldetnek el. Jézus hamarább volt ember, Mária fia, mint Isten, vagy Isten Fia. Hamis vád — mondja Sommer — hogy ők több Istent imádnak. Nem igaz, hogy a Fiu az Atyával egyenlő állapotában. Ez az ő írásaikból nem mutatható meg. Mikor az irás neki imáadást tulajdonít, a fennebbi értelemben teszi. Krisztus az irásban természet szerinti igaz Istennek sehol nem mondatik. János I. levele 5. r. nem rá vonatkozik. Istennek benne lakozó lelkét örökkévalónak ismerik, de az Krisztust örökkévaló Istenné nem teszi. Isten lelke velök van, segíti, igazgatja: Mózeset, Gedeont, Sámson s stb.; de ezek sem örökkévaló Istenek. Jézus igaz Isten csak ábrázolatban volt, a próféták előtt, jövő időkre nézve. Neve segítségül hívását az evangeliomi irásban mondtak szerint nem tagadják, imádását igen. Hogy J. Krisztus lényére és természetére nézve

Máriától született pusztá ember, az irással vallják, megengedve, hogy a Szentlélek közrehatása által csodálatosan fogantatott. ¹⁾

A fejedelem unitáriusok iránti ellenszenve s magatartásának okai csak részben voltak a jelen viszonyok s külbehatások, egy része a multból származott. Mint sérelmes emlék élt lelkében, midőn Békes és Dávid F. miatt fejedelmi elődénél nézetei nem érvényesülhettek s tanácsait és rokonait mellőzték. A választáskor ezek párthívei nagyobb része az ellentáborban volt s önérzete sarkalta őt, a hatalom birásának velök érzetetésére. A katolikus világ és protestáns egyház sokáig háttérbe szorítottatása és a szenvedett boszantások megtorlását várta, s a fejedelem ajkairól siklottak ki olykor szók, mik e reményeket fokozták. Ez a közérzületben változást idézett elé, a mi kifejezést lelt az 1572-ki május 25—29-iki thordai országgyűlés első végzésében, hol kimondatott: „hogy az ország eddigi vallási törvényei erejökben fenntartatnak ugyan; de ha valakik eddigi religiójokban valamit újitanának, a minő újítók — a mint a fejedelem előadta — vannak is, ő nagysága Dávid Ferenczet és a superintendenst hivassa magához, tőlük értse meg, s ha ugy találják, hogy vannak, a kik más vallást tesznek, mint a melyben voltak az elébbi fejedelem halála előtt, ő nagysága excommunicálja, melylyel ha nem gondolnak, legyen joga érdemeik szerint megbüntetni.“ ²⁾ Mi volt az s kik voltak az újítók? elbeszéli Paksi Mihály 1572. decz. 4. Simler Josiás zürichi tanárhoz Heidelbergből irt levelében: „Szinte elfeledett — ugymond — megirni egy dolgot, a mit olvasni is rettenetes. A mult nyáron Olaszországból haza érkezett Erdélybe a világi philosophiát tanuló három ifju. [*Érti az unitárius egyház egyetemen volt ifju tanárait.*] Az egyik Hunyadi Demeter volt. Oda mentők előtt Ebioniták voltak s most a lélek halhatatlanságát kihirdetett vitatételek által ostromolják. Ebből látszik, minő szelleműek ők és tanaik. Játék és tréfa annak minden vallás, a kire halála után többé semmi sem tartozik. A kegyelmes Isten védje őket s egyházaikat ily szörnyektől . . . . Ezek az idvezítő igaz Istenségét tagadják s hamisaknak mondják azon szavait, hogy Isten az élők, Ábrahám, Izsák és Jákob Istene sat. A fejedelem — írja tovább — ezeket Dávid F.-czel együtt magához hivatta s kérdezte őt: egyformán gondolkozik-e azokkal? Azt felelte, hogy némelyekben egyetért velök, de némelyeket még nem hagy egészen helyben. A fejedelem boszankodva útasította el tekintete elől e szókkal: Távozz innen, bűdös eretnek! [*Apage hinc foedissime haeretice!*] Rövid időn végbe viszem, ha Isten is ugy akarja, hogy szarvaidd letöressenek! [*Efficiam brevi, Deo volente, ut cornua tua effringantur.*] Evvel azt akarta jelenteni, — jegyzi meg a levélíró — hogy tekintélyét és erejét alá fogja szállítani. A mit adjon a kegyelmes Isten!“ ³⁾ Ez egyetlen tény feltárja Báthori lelkét, politikáját s Dávid F. elíteltetésének titkát.

De a viszonyok még erre nem voltak kedvezők. Békes Gáspár

¹⁾ Sommer említett műve m—y íveiből összevonva.

²⁾ Erdélyi Országgy. Emlékek. II. köt. 528. l.

³⁾ *Miscellanea Tigurina*. II. Theil . . . . 220—21 V.

kivülről biztatva, benn az elégtelenség miatt több helyen forrongó székelység s kivált az ország főurai által gyámolítva, vonakodott az általa jogosan birt Fogarasvárát kibocsátni s ezzel meghódolását tanusítani. A fejedelem e tényállás mellett, tudva az unitáriusok nagy számát s Dávid Ferencz nevének rendkívüli népszerűségét, az ellene nyíltan föllépést elhalasztva, elégnak vélte a közvéleményt folyvást izgalomban tartani s irányában a hangulatot kedvezőtlenebbé tenni, mire a hitújítók elleni korábbi végzések megújítása s élesebbé tétele alkalmas volt. Így jött létre az 1573-diki január 1—6-ki kolozsvári országgyűlés 8. t. cikke. „Az innovatorok felől végeztetett — mondatik abban — hogy az előbbi törvény tartassék meg. A kik ilyenek, a két superintendens és melléjük veendő más tudós személyek előtt hallgattassanak ki, és ha hittanaik mindkettőjétől különbözni találnak s azokat vakmerően oltalmaznák, a fejedelem excommunicálja és száműzze, s ha evvel nem gondolnak, legyen ő nagyságának hatalma, fogsággal, halállal vagy káromlásokhoz képest egyéb büntetéssel megbüntetni; sőt ha urak, nemesek, vagy városok pártját fogták, vagy a fejedelem ellen oltalmazták, a közvádító törvény rendes útján kívül közkereset alá foghassa.“¹⁾ E törvényt, mely az elébb említett magyarországi rendelet paraphrasisa, azon évi május 24—27-ki thordai országgyűlésen harmadszor is megújították, kiterjesztvén a fejedelem büntető hatalmát nemcsak az erdélyiekre, de a magyarországi részekből valókra, sőt külföldiekre is. „Meghatározatott — így szólnak a rendek — hogy senki, akár külső, akár a fejedelem erdélyi és magyarországi birodalmában levő ember a religióban innovaiót behozni ne merjen, a fejedelem a hozott törvényeket tartsa meg minden cikkelyében, viseljen alattvalói lelkére gondot, az efféle innovatorokat ne szenvedje, sőt büntesse meg. Erre most is teljes hatalmat adnak.“²⁾ A külföldieket illető intézkedés azon olasz, lengyel és német szabad vallási nézetű férfiak ellen irányult, a kik eddigelé mint hazájukból száműzött jeles emberek s kitűnő tudósok az unitárius egyházban védelmet találtak, tanárokká és papokká választatván: a tudományokat a hazában terjesztették s a kolozsvári főtanodának a külföld előtt becsületet szereztek. Ilyen volt ez időben Sommer János és Palaeologus Jakab, mely utóbbi előbb V. Pius s azután XIII. Gergely pápa s a szent Inquisitio üldözései ellen itt talált békés megmaradást; de mióta az erdélyi fejedelmi székben Báthori István ült, az itt is mutatkozni kezdő jezsuiták miatt nem érezte magát biztosságban s felváltva hol itt, hol Lengyelországban tartózkodott; de Dávid Ferencznek haláláig hív küzdő társa s fiának évekig gondviselője és atyai nevelője volt. Az erdélyi törvényhozás növekedő szigorának egyik oka a fejedelem ama politikájában van, mely szerint folytonos rettegésben kívánta tartani Békes híveit; másik a pápa és Miksa császár nógatása, a kik értesülvén: „hogy Magyarországon a Kálvint követők és a Háromságot gyűlölő Sociniánu-

¹⁾ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. II. köt. 534. l.

²⁾ „ „ „ „ „ 540—41 ll.

sok vagy Ariánusok a katolikusok vesztére mindent elkövetnek, megakadályozására, az ottani püspökök panasza következtében, a fejedelmet felkérték.“¹⁾

Dávid Ferencz sorsa ezek következtében rohamos hanyatlásnak indult, a jezsuitismusnak az ő megejtésére kiterjesztett hálója mind öszszébb és szűkebbre huzódott. Kitünik ez 1573. decz. 27. Palaeologus Jakabhoz Krakkóba irt leveléből. „Levelet kíván tőle — ugy mond — s ő szivesen írna, ha három szóban lehetne... Minden nap rosszabbra fordul dolguk, víszályaikkal fölzavarják az egyházat. A következő év január 1-re gyűlése lesz az országnak, a hol tart tőle — nehogy őket, mint az ország törvényei megrontóit vádolják, s helyökről elüzzék, ha csak az Isten ellenségeik szándékát véletlenül meg nem akadályozza. Espereseik egybe vannak hiva, s azok teljes igyekezettel vesznek munkába mindent, a mi által elleneik vádjait az ország főrendei előtt magukról elhárítsák s a vallás igazságainak szabad vizsgálatát továbbra is kinyerjék. A zsinat bevégződése után Isten segélyével mindent megtesznek, a mi az egyház fenntartása s az igazság terjesztése érdekében szükséges. Igen ohajtaná — ugymond — ha addig az *egyház tanairól* [De Doctrina Ecclesiae] irt könyvét láthatná; mert attól tart, nehogy több addigi irataikat meg kelljen változtatniok, ha ez nem lenne oly nehéz és nem kedvelt dolog. Reméli, hogy Isten kegyes igyekezeteikben megsegíti... Fiára nézve egyebet mondani nem tud, minthogy maradjon nála és tanuljon, ha neki nincs terhére, és hogy ő tartása és oktatása fejében nagyanyja urasszonyától fogadjon el annyit, a mennyit illőnek lát, vagy adja át őt tanítás végett Konstantinhoz. [E férfiről sehol sincs további tudósítás.] Ha pedig úgy véli, hogy élete veszélyeztetése nélkül utazhatnék, kéri őt, írja meg, ő tanácsát követni fogja“²⁾.

A Dávid F. által említett s valóban meg is tartott 1573. januári országgyűlésről előre réműletes hirül beszélték: „hogy a fejedelem az országot hűségére felesketteti, az unitárius hitvallást vizsgálat alá véteti, sat;“ de ha ily szándék volt is, valósítását az ország ingerült kedélyhangulata s a fejedelem súlyos betegsége meggátolta; csöndesen folyt az le s közönyös dolgokról határozott. Az egész év a fejedelem és Békes hadi előkészületével tölt el, minden kérdést s érdeket háttérbe szoritva. A döntő harc 1575. jul. 7. az elsőnek adott igazat, utóbbi menekült, párthivei közül nyílt csatában nagy számmal veszttek el, hat előkelő felakasztatott; száznál többen a fejedelemtől egybeállított törvényszék által jószágaik elvesztésére ítéltettek, kilencz főur közülök august. 8. reggeli 8 órakor a kolozsvári piacon lefejeztetett, 34 székely kivégeztetett, 34-nek Szamosfalván orra, füle levágotott, az elítéltek elkobzott javai: arany, ezüst s más értékes tárgyak Kolozsváratt a fejedelem előtt harácsoltattak el a katonaság közt; polgáriak nem kívántak részesülni a vérdíjból; megörzés végett a kerített városokban letett vagyonok fiskus részére kiadása rendelte-

¹⁾ Theiner . . . .“ Annales Ecclesiastici . . . . 1856. I. 127 l.

²⁾ Egyháztörténelmi Emlékek. I. Oklevél . . . . II. sz.

tett, szóval: Békes pártja, a *mint a törvény a fejedelemnek a föltétlen felhatalmazást adta, csaknem kiirtatott.*¹⁾

E politikai és trónküzdelem oly véressé erős vallási háttere miatt lett. Báthorit a legyőzöttek irányában — a kik pedig az ő nemzetéből valók voltak — oly kegyetlenné vetélytársa iránti gyűlölete, a székelyek iránti haragja és bosszuvágy tette.²⁾ A fanatismus csak a kiontott vérben lel engesztelődést, s a szívek bosszuállásra gyult lángja egyedül az ellenfél megsemmisülése látására lohad le . . . Jellemző, hogy a fejedelem a lefejeztetéseket a Dávid Ferenczhez csodálatos hűséggel ragaszkodó Kolozsvár piacznán és Szamosfalván hajtatta végre, kétségkívül a polgárság megfélemlítése czéljából; valamint a csata színhelyén végbevitt bakói műtéttel is a székelységekre kellett hatást gyakorolni. A Kolozsvár temetőjében és a szent-páli s radnóthi tér hantjai közé sok unitárius porai vegyültek. Ők a mi ügyünk vértanui s nekünk Dávid F. *Emlékiratában* meg kell róluk emlékeznünk, elmondanunk szívünk csöndes resignatiójával:

Nyugosznak ők a hős fiak, duló csaták után,
Nyugosznak és sirjok felett zöldel bokor, virány . . .

Szomorú szaka Erdély történetének. Békest csak azért nem lehet védni, hogy ne kelljen vádolni Báthorit. Egyiknek szerencséje volt vallása, a másiknak szerencsétlensége. Utóbbi a világ előtt menti a souverain jog, a törvény és a siker, az elsőt terheli szív-politikája s bukása ténye. Eljárásuk s egyéni értékek mérlege megállapítása a történetírás dolga. Én Békes és elvérzett társai iránt csak együttérzésemet fejezem ki, az ő emlékezetét hálával újitom meg e helyen. Ő azon nehéz korban az unitárius hitvallás belső erejét s erkölcsi értékét átlátván, akkor a mikor leginkább kellett, mellette neve, tekintete s befolyása egész hatalmát mérlegbe vetve, azt létjoga kivívásában teljes önodaadással segítette. Közöttünk örökké nagy lesz emlékezete. Hiszem, hogy az elismerés ez egyéni kifejezése, azon egyháznak, mely nagy embereihez háladatlan soha nem volt, rokonszenvével találkozik.

Békes bukása Dávid F-et és egyházát ért azon újabb csapás volt, melynek következményeit megmérni és jóvá tenni nem lehetett. Az ifjú egyháznak alapja és erkölcsi léte rendült meg általa, a mi egyszer mind az önbizalmat és a jövő iránti hitet is megrendítette a szívekben. A kicsiny hitűek ingadozni kezdettek. A megfélemlítés napjai után a hittéris azonnal elkezdődött. 1575. márcz. 18. költ levelében maga a fejedelem írta Csanádi Imre kalota-szentkirályi öreg unitárius papnak: ha el nem akar veszni, térjen eszére s ad neki a

¹⁾ Minekokáért — így szól az 1573-ki october 15—18-ki medgyesi országgyűlés I. törvényezikke — Békes Gáspár contra statum et quietem publicam erigálta magát . . . teljes hatalmat adunk Nagyságodnak büntetni és az pártoskodókat közülünk kiirtani . . . *Erd. Országgy. Emlékek* II. k. 544. l.

²⁾ Midőn a Békes-párti székelység nem akart hozzá átmenni, azt mondatta neki haragra gerjedten: *Jól van, ha a szerencse kedvez, azon lesz, hogy hűtlenségökből több bánatjok következzenek, mint örömük.* Wolfg. Bethlen Hist. II. köt. 304. l.

gyalui udvarból egy hordó bort s tiz mérő buzát. Ha téves vallását elhagyva, a katolikus egyház kebelébe visszatér, egész háznépe tapasztalni fogja bőkezűségét.“¹⁾ Márczius 20. számára elindított ajándékról értesíti őt Blandrata, a fejedelem levelét azon nyilatkozattal küldve hozzá, hogy azt ő Nagysága örömmel adta; biztatja őt, hogy a levélre az Isten ígéből, a szerint, a mint kegyessége és a hála kívánja, őszinte feleletet adhat, őt azonban addig keresse fel.“²⁾ Csanádi Palaeologus Jakabhoz küldötte irandó levele másolatát, észrevétel végett³⁾, kinek válasza nem maradt fenn. Csanádié olyan volt, hogy a fejedelem azt írta rá vissza: „Te közép utat akarsz tartani az Arianismus és Catholicismus között; felejtet, hogy ezek két végletet képeznek, s köztök érintkezési pont nincs; mert a katolikus hitben nincs a válogatásra jog s nincs a véleménynek helye. Figyelmeztette őt, ne éljen kerülő szókkal, írja egyszerűen alá az annyi századok óta bevett katolikus vallást s akkor mind róla öregsége napjaira, mind nejéről gondoskodik.“⁴⁾ Csanádi formulázta hitvallását; kérve, hogy vagy maga a fejedelem vizsgálja meg, vagy részrehajlatlan emberek, csak ne Dénes pap, a ki ágostai hitvallásu, se Károlyi Péter, a ki a zürichiek hitét tartja és a kik közt szerfelett nagy az egyetértő egyetnem-értés [*inter quos est magna concors discordia et ingens discors concordia*] mert egyik a kapernaitákkal fogával eszi az urvacsorában a Krisztus testét s iszsa vérét, a másik mint Zwingli, jelképnek tekintti azt.“⁵⁾ Ez ügy további folyamáról forrásaim megszakadnak.

Ez évről Szakmári István kolozsvári magyar unitárius prédikátor augustus 6. Palaeologus Jakabhoz irt levelében emlékezetben hagyott egy tényt, melyről évkönyveinkben nem láttam említést. Irja: „hogy Fejérvártt néhány atyjokfia fogságba esett; de jó emberek közbenjárására kiszabadultak. Mi lesz velök, az idő mutatja meg. Hiszi, hogy az Isten a fejedelmet arra bírja, hogy vallásukkal valami rossz nem történik. Csak hogy ők az imádkozásban és kötelességök teljesítésében lennének szorgalmasabbak! Kéri a béketűrés Istenét, hogy mostani száműzetésében legyen vele s vigasztalja.“ Kik estek fogságba? miért? kik voltak a közbenjárók? s hol és miért volt száműzve Palaeologus? — ez egész esemény részleteinek felfedezése további nyomozók hív gondosságára várakozik.

1) *Jacobus Palaeologus. Eine Studie . . . Wien, 1873. 40. l.*
 2) „ „ „ „ „ „ 41. „
 3) „ „ „ „ „ „ 41. „
 4) „ „ „ „ „ „ 42. „
 5) „ „ „ „ „ „ 42. „